

אליטות, היסטוריה חברתית וכתיבה פוסט-קולוניאלית בישראל/פלסטין

אילן פפה

המחלקה ליחסים בינלאומיים, אוניברסיטת חיפה

דוד דה פריס, 1999. אידיאליזם ובירוקרטיה: שורשיה של חיפה האדומה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.

Lockman, Zachary, 1996. *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906–1948*. Berkely: The University of California Press.

Bernstein, Deborah S., 2000. *Constructing Boundaries: Jewish and Arab Workers in Mandatory Palestine — A Case Study of Haifa*. New York: State University of New York Press.

מאז ימיו של קרל מרקס מצאה עצמה ההיסטוריוגרפיה האקדמית המערבית במתח קשה ובלתי פתיר בין מעמדה החברתי והכלכלי שלה-עצמה, לבין מעמדם החברתי והכלכלי של חלק ממושאי מחקרה. באופן מסורתי, ההיסטוריונים כתבו רק על קבוצות ויחידים שהשתייכו לאליטה הפוליטית, ובעבודותיהם כיכבו רק "אנשים גדולים" (great men). אבל גם כאשר נשבה רוח חדשה, פחות אליטיסטית — רוח של אמפתיה לקבוצות מודרות ולמעמדות נמוכים — הפער המעמדי החברתי-כלכלי בין הכותבים לבין מושאי כתיבתם נותר בעינו. פער זה אף יצר מבוכה בקרב הכותבים, משום שהחיים שביקשו לשחזר — חייהם של בני המעמדות הנמוכים — היו שונים מאוד מחייהם-שלהם, חייהם של אנשי האקדמיה הבורגנית. ואם לא היה די במבוכה זו — שנגרמה דווקא משום שהכתיבה החדשה נבעה מרצון טוב ומהזדהות אנושית — קשיים נוספים נערמו בדרכם של החוקרים האקדמיים המקצועיים, שביקשו לחקור את הקבוצות החברתיות שגורלן לא שפר עליהן: הרצון לאובייקטיביות, מצד אחד, והשאיפה האידיאולוגית לתרום לשינוי מצבם של מושאי מחקרם, מצד אחר; האמונה הכפייתית במסמכים כתובים,

מכאן, והאנאפליביות של מושאי המחקר, משם; והקושי העיקרי – השיגרה המשעממת של חיי הפועל והאיכר, שהופיעה כניגוד גמור לזוהר ולדרמה שאפיינו את חייהם של מלכים, נסיכים, ראשי מדינות, ושל שועי עולם מכל הסוגים והמינים.

מאז שנות העשרים של המאה ה-20 ניתנו שלושה פתרונות כלליים למצוקה מחקרית זו: הפתרון הראשון נמצא בהרחבת הטריטוריה של ההיסטוריון אל מעבר לקורות חייהם ולמעשיהם של אנשי האליטה; הפתרון השני היה התחברותה של הכתיבה ההיסטורית למדעי החברה, התחברות שאפשרה להיסטוריונים להשתמש במידע שאינו מבוסס על תעודות כתובות בלבד אלא גם על סטטיסטיקות ועל אמצעים כמותיים אחרים; הפתרון השלישי היה הכנסת האידיאולוגיה המרקסיסטית באופן מודע ובוטה אל תוך הכתיבה ההיסטורית, מתוך אמונה כי כוחה ותקפותה של אידיאולוגיה זו תלויים בהוכחה ההיסטורית המדעית.

בסוף המאה ה-20, חלק מן הבעיה הכללית של אי-השוויון בין הכותבים לבין מושאי מחקרם נפתרה בזכות התעוררותה של התפיסה הרב-תרבותית. קבוצות השוליים התרבותיות הכניסו נציגים לחרושת הידע האקדמית ונוצר חוסר-איזון חדש. הזהות התרבותית המשותפת יצרה מצב, שבו בני המעמד החברתי הגבוה יותר בתוך קבוצה תרבותית נתונה ייצגו גם את התביעה הקולקטיבית התרבותית וגם את המצוקה החברתית-כלכלית. עתה נוצר פער בין העיונים המרקסיסטיים, שלא עסקו כלל ועיקר במצוקה תרבותית (ובכך לא השכילו להבין את אי-ההתאמה של התפיסה המרקסיסטית למציאות החוץ-אירופית), לבין העיונים התרבותיים העכשוויים המדלגים על המציאות החומרית. זהו היום האתגר בעולם כולו: ליישב פערים אלה בתוך מטריצה מורכבת של מעמד, אתניות, מגדר, לימודי תרבות ופוסט-קולוניאליזם.

מי שיעיין היום באנתולוגיות של לימודי תרבות, או של לימודים פוסט-קולוניאליים, קרוב לוודאי שלא ימצא שום מחקר שיטתי על ארץ-ישראל/פלסטין. רוב העבודות הביקורתיות מקדמות תיזות ניאור-מרקסיסטיות או תיזות של ביקורת הלאומיות, אך לא תיזות המצליחות לשלב לימודי תרבות עם תיזות מעמדיות ותיאוריות פוסט-קולוניאליות. הבעייתיות שביצירת ז'אנר כזה באה לידי ביטוי מובהק בשלושת הספרים שלפנינו, ומכאן גם חשיבותם. דוד דה פריס בספרו הנ"ל, מנסה לעמוד בעת ובעונה אחת גם על עולמם התרבותי וגם על עולמם החומרי של הפועלים בחיפה המנדטורית. דה פריס רומז לאפשרות, העולה באופן ברור מעבודותיה של האסכולה הפוסט-קולוניאלית, כי תרבות היא מושג

נזיל ואינטראקטיבי, שבו לנשלט יש מרחב תמרון אל מול השולט, ושבו עולמו של הכופף נשלט גם על ידי הנכפף. דה פריס מצליח לפתח את המימד התרבותי המורכב, ולייצר "מרחב שלישי" במונחים של הומי באבא, בין השאר משום שהוא מצמצם את שדה המחקר למקרה היסטורי-יהודי ספציפי. לעומתו, זכרי לוקמן ודבי ברנשטיין עוסקים בהרחבה גדולה יותר בפועל המנדטורי, גם מתוך כך שהם דנים בתקופת המנדט הבריטי כולה (במקרה של ברנשטיין) ומתייחסים לארץ כולה (במקרה של לוקמן), וגם משום שענינם המחקרי מתמקד לא רק בפועלים היהודים אלא גם בפועלים הערבים הפלסטינים. מתוך כך הם מדלגים על ה"תרבותי", שבמסגרתו יכלו לברוק, למשל, מה מקומן של הדת והמסורת בהוויה הפועלית. הם מדלגים על כך, משום שבשכילם "תרבות" היא פרשנות של מציאות, שנעה בין הבנה לאומית לתודעה מעמדית.

שלושת הספרים הנידונים מייצגים, אפוא, ז'אנר מחקרי המתמקד בשנים הראשונות של הסכסוך הישראלי-פלסטיני. פסק הדין של ז'אנר מחקרי זה, ביחס לזיקה בין מעמדיות ללאומיות, נע בין האשמה קטגורית וברורה של הלאומיות כי פגעה, בכל מימד אפשרי, באינטרס המעמדי של הפועל (לוקמן), ובמיוחד בזה של הפועל הפלסטיני — לבין מבט סלחני יותר, המאתר מרחב רחב ומורכב יותר בין הלאום למעמד (ברנשטיין ודה פריס). אך דומה, כי כל השלושה יסכימו עם זאב שטרנהל כי הסוציאליזם הלאומי — נשמת אפה של הציונות המנדטורית — שירת את הלאום יותר מאשר את המעמד. לפיכך, מעשה השחזור ההיסטורי של חיי הפועלים נע בציר שבין הפרשנות הלאומית של המציאות, שהוצעה, ולרוב נכפתה, על ידי האליטה — לבין הפרשנות שהתחייבה ממצבם החומרי והמעמדי של הפועלים.

העיר חיפה, שההיסטוריוגרפיה שלה מעוצבת סביב מיתוס של "דור-קיום", היא המוקד של שלוש העבודות הנסקרות כאן. חיפה היתה המרכז התעשייתי החשוב של תקופת המנדט, עיר הנמל היחידה ומקור המשיכה למהגרים מבחוץ — ציונים; ולמהגרים מבפנים — פלסטינים, סורים ומצרים. חיפה זו, שבתחילת תקופת המנדט קיימה איוון בין הקהילות הדתיות — הנוצרית, המוסלמית והיהודית — נהפכה למקום סוער ולא יציב בעידן הלאומיות והקולוניאליזם: בעידן זה, המרץ האנושי הופנה לבניית חומות בין הקהילות הדתיות, במקום לחיזוק הגשרים שנבנו ביניהן בסוף העידן העות'מאני. המיתוס של חיפה, העיר של ה"דור-קיום", אינו רק דגלה של העירייה הנוכחית; הוא תרם לבניית מיתוס נוסף של

חיפה של מלחמת 1948: לפי מיתוס זה, המנהיגות היהודית של העיר לא ראתה בעין יפה את יציאת התושבים הפלסטינים מתחומה, ולכן פעלה, אם כי ללא הצלחה, לסכלה (עוד פרכה מפרכות ההיסטוריוגרפיה הציונית). בהיסטוריוגרפיה הציונית נקרא סיפור קורותיה של העיר כאתר יוצא דופן ביחסי שתי הקהילות.

חיפה תחתית, שנות השלושים. צילום: וולטר צדק

המחקרים שלפנינו ספקנים הרבה יותר ביחס ל"דו־קיום" בעיר הפועלים הצפונית. אתר אנושי אחד של העיר ממגנט את שלושת החוקרים כיוצא דופן, וכראוי להיקרא כסדנה אנושית של דו־קיום ערבי־יהודי: ארגון פועלי הרכבת, הדואר והטלגרף, שפעל בחיפה מסוף מלחמת העולם הראשונה ועד לתחילתה של מלחמת העולם השנייה. ראשי ארגון זה וחבריו נהפכים בעבודות שלפנינו לגיבורי ההיסטוריוגרפיה האלטרנטיבית, הפועלית, אשר ניסו — ונכשלו — לבנות מסד מעמדי משותף כנגד תוכניות הסגרציה של האליטות הפוליטיות, ובמיוחד זו היהודית. זכרי לוקמן חורג, בעניין זה, מחיפה, אך מקפיד לשוב אליה כאל אבן שואבת, כמקום שבו אפשר לזהות בבירור את אשר נראה מטושטש יותר במקומות אחרים.

באופן אירוני, בניגוד לחוקרים בני המעמד הבינוני, המתקשים לשחזר את עולם הפועלים — מושא מחקרים — ומתקשים אף יותר לחזור לדמיונם של הפועלים או לרגשותיהם, הרי המערכת הפוליטית בת הזמן עסקה בניהול רגשות הפועלים. היא בנתה מבנה מסודר, ביורוקרטי,

תקיף, ולעתים אכזרי ודכאני, כדי להבטיח שעולם זה יתאים עצמו לעולמה של הפוליטיקה הגבוהה. מחקרו של דה פריס מעניק לנו מבט מעמיק ומקיף במיוחד על מערכת זו, מעת הקמתה בחיפה של 1921 ועד לתקופת השיא שלה, בשנות השלושים. הוא מלמדנו, שמנגנון חזק פירושו לא רק כפיפות והיררכיה ביורוקרטי-פוליטית (כמו שטען, למשל, יונתן שפירא בספרו על אחדות העבודה ההיסטורית), אלא גם "מושגים רכים" יותר כמו שפה, שיח ואידיאולוגיה. בחיפה של ה"דו-קיום", כלים אלה של שליטה אידיאולוגית והנדסת תרבות נוסו בכוח ובעוצמה שלא היו כדוגמתם בהיסטוריה הפועלית בארץ. היה זה כוח קפילרי במונחיו של מישל פוקו, כוח של קהילה אשר מוסריותה גדולה יותר מזו של הקהילה המדומיינת של בנדיקט אנדרסון, סוג של הנדוס חברתי פראקסלנס כפי שבוחר לתאר זאת אריק הובסבאום.

המחקרים הנסקרים כאן עוסקים בעולם הרגשי של הפועלים. כאב, מצוקה, זעם, ומעל הכל ניסיון להשפיע על הקיים, מצויים כשפע במקורות שעמדו לרשות החוקרים. הפועלים היהודים כתבו, או נכתבו, אל תוך הפטרוט האינסופי של תנועת העבודה. ים המלים, המצוי בארכיון, מורה לא רק על נטייה להשתפכות מילולית אלא גם חושף רבדים עמוקים של התייחסות אל האחר, אל נשים, ובעיקר אל הערכים. אבל קריאת החומרים הללו מעלה חשד כי אלה שדיברו הרבה עבדו מעט, ואילו אלה שעבדו הרבה לא מצאו בעצמם את הכוחות ואת הפנאי הדרושים לכתיבה. לפיכך, מסמכים ארכיוניים אלה, שנכתבו על ידי כותבי טקסטים מקצועיים של תנועת העבודה, אינם מלמדים בסופו של דבר הרבה על עולמם ועל מצוקותיהם של הפועלים.

דבי ברנשטיין רואה בחיפה דוגמה לבניית גבולות בין פועלים יהודים לערבים, ואילו זכרי לוקמן רואה בחיפה דוגמה לשבירת גבולות בין הפועלים. אצל שניהם (ובמידה פחותה יותר אצל דה פריס) הלאומיות היא מכשול להישגים מעמדיים, אך מסקנותיהם שונות. ברנשטיין מבכה את חוסר היכולת של המעמד להתמודד עם הלאום, ואילו לוקמן מוצא בהתמודדות שהיתה את ההוכחה להתמודדות שעדיין יכולה להיות. לכן ספרו לא קיבל כותרת "בניית גבולות" כדוגמת ספרה של ברנשטיין (*Constructing Boundaries*), אלא כותרת אוקסימורנית ויותר אמביוולנטית של "חברים ואויבים" (*Comrades and Enemies*); ללמדנו, כי היו כאלה שבנו גבולות, והיו אחרים שחצו אותם. האמביוולנטיות משאירה מקום למאזן כוחות, לאינטרסים, ולקואליציות המשתנות באופן היסטורי.

ברנשטיין, כיאה לחוקרת פוזיטיביסטית, מדברת בגלוי ובכנות על המתח שבין ציפיותיה המחקריות לתוצאות המחקר. היא קיוותה למצוא יחסים קרובים בעיר מעורבת כחיפה ומצאה נטיות לסגרגציה בכל מקום ובכל היבט של החיים; לוקמן, המשוחרר יותר, אינו מופתע. ברנשטיין כותבת בסיכום ספרה, באופן המעיד על כך כי בכל זאת מצאה את אשר יגור לבה, כי "אינטרסים מעמדיים לא היו יכולים, ולא הצליחו, לגבור על אינטרסים לאומיים" (Bernstein 2000, 317). לא גברו, נכון, אין כל ספק. לא היו יכולים לגבור? תלוי בגורמים רבים, שהופכים היסטוריה להיסטוריה של מנצחים, אך אין היסטוריה נצחית של מנצחים. האינטרס המעמדי היה יכול לגבור על זה הלאומי: כפי שלוקמן מתעד היטב, הוא גבר בצמתים המפוזרים לאורך כל תקופת המנדט — כולל בזמן שביתת הפקידים הזוטרים והבינוניים בשנות המנדט האחרונות — עד אשר הוכנע. מה הוא פרק זמן של הפסד ומה הוא פרק זמן של ניצחון? מה הוא רגע היסטורי? ברנשטיין אינה דנה בסוגיות אלה. בהקשר זה, כדאי לשוב להיסטוריית הכפיפות (sub-altern) של הומי באבא, פרטה צ'רטגי וגיאטרי צ'קרוורטי ספיבק, ולראות כיצד מושג זה, השולט בהיסטוריוגרפיה המערבית המודרנית של "התקופה הבריטית בהיסטוריה של הודו ואפריקה", נהפך בהיסטוריוגרפיה החדשה — הפוסט־קולוניאלית — ל"רגע הקולוניאלי" של מקומות אלה. כמה זמן כבר קיימת הלאומיות בארץ־ישראל/פלסטין? זמן מועט, וכמה זמן היא תמשיך להתקיים לנוכח התחזקות זהויות המשנה האתניות והתרבותיות? איננו יודעים, אבל מאחר שההיסטוריה עדיין לא הגיעה לקצה, יש לצפות גם את קריסתה או שחיקתה של הלאומיות באזור זה.

שלושת הכותבים עוסקים כולם גם בשוק העבודה בפלסטין, אולם מציגים כלפיו גישות שונות. ברנשטיין משליכה את יהבה על תיאוריית שוק העבודה המפוצל של 'עדנה בונסיץ', הטוענת כי בעלי השכר הגבוה מבין הפועלים — בעלי זהות אתנית ולאומית משותפת ומובהקת — ניסו להגן על עמדותיהם כנגד בעלי השכר הנמוך באמצעות סגירת שוק העבודה בפני הפועלים הזולים; וזו אסטרטגיה שהתיישבה יפה עם האידיאולוגיה הציונית. דה פריס מוסיף לכך את חשיבות המשבר הכלכלי כגורם שקירב את קהילת הפועלים לאידיאולוגיה, ואת מדיניות ממשלת המנדט כסיבה נוספת להתחזקות מגמת הסגרגציה. ללמדנו כי אידיאולוגיה הגמונית, גם כשהיא מתאימה לאסטרטגיות הפועליות הרווחות בשוק העבודה, אינה יוצרת בקלות זהות בין הפועל לאליטה הפוליטית.

לפי זכרי לוקמן, "לא בקלות", פירושו באלימות רבה. בכל עניין שבו מאתר לוקמן אסטרטגיה הפוכה מזו של בונסיץ' — קרי, נטייה לשיתוף פעולה אל מול שוק העבודה, על בסיס על-לאומי או אינטגרטיבי — הוא מאתר מיד אלימות רבה של האליטות הפוליטיות; במיוחד של ההסתדרות, שעשתה כל שבידה כדי לחסל את ביטויי שיתוף הפעולה הללו (פרט למקומות שבהם שיתוף הפעולה שירת את האינטרסים שלה — בדרך כלל, מקומות שבהם היא זיהתה שיתוף פעולה לפרק זמן קצר או שיתוף פעולה של פועלים ערבים על גבול הציונות). גם ברנשטיין מזהה בהסתדרות של אז מגמות קואופטיביות, שהופעלו כלפי פועלים ערבים, וקושרת ביניהן לבין מדיניות צינית יותר של הפחתת הכוח של ארגון הפועלים הפלסטיני.

למחקרו של לוקמן יתרון אחד על פני שני המחקרים האחרים, המצוינים לכשעצמם: אי-הדבקות שלו בפוויטיביזם מתעד. היתרון נעוץ לא רק בעובדה, שלוקמן מביע אמון בפרדיגמה הדיאלקטית של משק משותף בארץ-ישראל/פלסטין — המנוגדת לפרדיגמה של שני משקים נפרדים, הדומיננטית עד היום בהיסטוריוגרפיה הכלכלית הישראלית; יתרון מחקרו של לוקמן גם בכך, שהוא מנסה לשחזר את רגשותיהם הבלתי מתועדים של הפועלים הפלסטינים. התבססותו על פרדיגמת הקשר הדיאלקטי בין שתי הקהילות כורכת יחד מגמות סגרגציה מלמעלה — שננקטו בידי שתי האליטות הפוליטיות בארץ, היהודית והפלסטינית, ובמידה לא פחותה בידי הממשלה הבריטית — ודחף לקואופרציה שהביס לפרקי זמן ניכרים, לפחות בעיני לוקמן, את מדיניות ההלאמה וההפרדה. המתודולוגיה ההיסטוריוגרפית, השואבת השראה מפרשנויות רדיקליות של טקסטים הגמוניים המחלצות משמעויות בעבור קבוצות נשכחות ומוכפפות בהיסטוריה, מאפשרת ללוקמן להביא תיזה מרשימה על עולמם של הפועלים הערבים — לפחות באתרים שבהם נפגשו עם מעסיקים, עסקנים ופועלים יהודים. ובכל זאת, גם כאן המלאכה עדיין רבה, ולא רק בשל העדר תיעוד ערבי או בערבית, אלא גם בשל הפער שבין עולמם של ההיסטוריונים, בני המעמד הבינוני, לבין עולמם של הפועלים באשר הם. אבל מאחר שלוקמן מחויב לפרדיגמה נוספת, המצויה במעומעם גם ברקע מחקרו של דה פריס — הפרדיגמה הרואה בציונות התיישבות קולוניאליסטית — מחקרו חושף לפחות את הצורך להתמודד עם עולמם של פועלים, ילידים ברובם, שנאלצו להיאבק עם מהגרים שהיו קולוניאליסטים ברובם. עולם הדימויים, בניית הזהות על ידי שלילת האחר וגימודו, היחס בפועל ובכתב, ודפוסי התנהגות וחשיבה

נוספים האופייניים לעולם הקולוניאלי, מתוארים בקפידה רבה ובחדות מרשימה על ידי לוקמן.

ההיסטוריוגרפיה הביקורתית — קרי, זו שאינה מניחה כי ניצחון הלאומיות על המעמדיות הוא התפתחות חיובית, או מובנת מאליה — מקבלת ביטוי באקדמיה הישראלית רק באחרונה. היא מתבססת, ומן הסתם תמשיך להתבסס בעתיד הנראה לעין, בשלושה כיוונים עיקריים: הזרם הדומיננטי לשעבר, המפסיד מכוחו, של אבירי הסוציאליזם הציוני, ימשיך לשחזר את ההיסטוריה הפועלית המנדטורית כתקופת זהב, כעידן של שילוב מופתי בין אידיאלים ציוניים לאלה הסוציאליסטיים. זרם ביקורתי אחר ימשיך לפרק את כוחה המשכר של הלאומיות כפרשנות הנכונה והמוצלחת של ההיסטוריה המנדטורית. בנרטיב היסטורי זה האליטות הלאומיות, היהודיות והפלסטיניות, מוצגות כפושעות כלפי המעמד, אם לא כלפי העם כולו. נרטיב זה נהפך כבר להמנון והועלה כמחזה בתיאטרונים הקומוניסטיים של שני הצדדים. מן התיאטרונים לא נשאר הרבה, אך נראה כי הטקסטים עדיין מרתקים ומשכנעים לא פחות מן ההיסטוריונים הביקורתיים. הזרם הביקורתי השלישי דבק בגירסה הקולוניאלית, או במה שאודי רם כינה הכנסת הפרדיגמה הקולוניאליסטית להיסטוריה הישראלית. בנרטיב זה, הסתירה בין הלאומיות הפלסטינית לבין האינטרס המעמדי אינה עובדה נתונה, ואף אינה ממצא בר-בדיקה, בשל החסרים בתיעוד ההיסטורי של פעילות התנועה הלאומית הפלסטינית, הנכבשת — חסרים שיוצרים, כמובן, פער בין היסטוריה זו לבין זו של התנועה היהודית הכובשת. תקופת המנדט בוודאי אינה תקופה מתאימה לבדיקת אופי היחסים בין מעמד ללאום בצד הפלסטיני. המצב הקולוניאלי, והכיבוש המתמשך עד ימים אלה, אינו מאפשר גם היום בדיקה כזו, אלא אם כן מישוהו מעדיף לכנות את היישות שבתחום שליטתה של הרשות הפלסטינית "מדינה".

כל אחת מגישות אלה מהדהדת, במינוחים שונים, במחקר החדש של ההיסטוריה הפועלית של תקופת המנדט. כל עוד לא ניתק הקשר בין הדיון העכשווי (במהותו, זהו למעשה דיון על אופיים, נחיצותם ואופני התקיימותם של השמאל הישראלי ושל השמאל הפלסטיני) לבין העבר — להיסטוריוגרפיה זו תהיה רלוונטיות ציבורית, מעבר לבימות מחקר מצומצמות ואיזטריות.